

پیشینه چاپ فارسی: ۲۰۰ سال؟ شاید هم بیشتر

محسن جعفری مذهب*

زبان‌هایش فارس‌یهود (زبان فارسی با خط عبری) بود. در سال ۱۶۳۸ م. / ۱۰۴۸ هـ. چاپخانه ارمنیان در اصفهان به چاپ کتاب پرداخت. و در سال ۱۶۴۶ م. / ۱۰۵۶ هـ. کتاب مقدس چندزبانه استانبول Constantinople Polyglot Bible منتشر شد^۳ که یکی از زبان‌هایش فارس‌یهود و ترجمه یعقوب بن یوسف طاووس بخارایی بود.

لذا شاید و باید که پیشینه چاپ فارسی (و البته نه فقط به خط عربی) را به ۴۵۶ سال رساند، که ظاهراً از آن غافلیم؛ اما من پیشینه دورتری نیز برای تاریخ چاپ فارسی قائلم. اگر چاپ در ابتدایی‌ترین شکلش^۴ «کلیشه‌ای آغشته به مرکب که بر کاغذی فشرده می‌شود» تعریف شود، پول کاغذی دوره ایلخانان ایران کهن‌ترین متن فارسی چاپ شده است و سابقه‌ای حدوداً ۷۲۰ ساله (شمسی) یا ۷۴۰ ساله (قمری) دارد. در دوره ایلخان گینخاتوخان (حک: ۶۹۰-۶۹۴)، به تقلید

سال ۱۴۳۳ هجری قمری مصادف با دویستمین سال چاپ نخستین کتاب فارسی در ایران بود. در سال ۱۲۳۳ رساله جهادیه در تبریز منتشر شد. به همین مناسبت، با حمایت خانه کتاب، غرفه‌ای در نمایشگاه کتاب تهران برپا و اهمیت موضوع نشان داده شد. ملت‌های دیگر برای وقایع مهم تاریخ فرهنگ خود، کوشش‌های فراوان به کار می‌بندند و هرگونه اشاره و سابقه‌ای را بزرگ می‌دارند و تاریخ خود را مسن‌تر نشان می‌دهند، اما ظاهراً برای ما هنوز این دغدغه جدی نشده است. درست است که دویست سال پیش نخستین کتاب فارسی در تبریز منتشر شد، اما این نخستین ارتباط ایران و ایرانی با چاپ نبود. در سال ۱۷۴۲ م. / ۱۱۵۵ هـ.، فرهنگ شعوری در استانبول منتشر شد.^۱ در سال ۱۶۵۷ م. / ۱۰۶۷ هـ. کتاب مقدس چندزبانه‌ای در لندن منتشر شد که پلی گوت والتون Walton's Polyglot نامیده شد^۲ و یکی از

* عضو هیأت علمی سازمان اسناد و کتابخانه ملی.

۱. حسن شعوری: فرهنگ شعوری و المسمی بنوال الفضلا و لسان العجم، استانبول: ۱۱۵۵ هـ.

2 - Biblia Sacra Polyglotta, complectentia textus originales, Hebraicum, cum Pentateucho Samaritano, Chaldaicum, Graecum; versionumque antiquarum, Samaritanae, Graecae LXXII Interp., Chaldaicae, Syriacae; Arabicae; Aethiopicae, Persicae, Vulg. Lat., quicquid comparari poterat; cum textuum, et versionum orientalium translationibus Latinis... cum apparatu, appendicibus, tabulis, variis lectionibus, annotationibus, indicibus, etc... Edidit Brianus Waltonus, STD... London: Thomas Roycroft, [1655-1657].

3 - Jes P. Asmussen: Judeo-Persian Translations of the Bible, EIr.

۴. مشخص است که بحث مهر و اثرش بر کاغذ، از آن‌جا که در مهر شناسی (و نه چاپ) مورد بحث قرار می‌گیرد، خارج از بحث ماست.

دوره دوم، سال ششم، شماره پنجم و ششم، آذر - اسفندماه ۱۳۹۱

خارج از مرکز صواب و از نیم درهم تا ده دینار رقم زده و به شیوه مسطور در قلم آورده که پادشاه جهان در تاریخ سنه ثلاث و تسعین و ستمائه این چاو مبارک را در ممالک روانه گردانید تغییر و تبدیل کننده را با زن و فرزند به یاسا رسانیده مال او را جهة دیوان بردارند.

عکسی از چاو منتشره مغولان چین با نام
Zhong tong yuan bao jiao chao

به اندازه ۲۶:۴ در ۲۱:۱ سانتی متر که شباهت بسیاری به توصیف و صاف الحضرة از چاو ایرانی دارد.

بر روی چاو، مهر آل تمغای زده‌اند. بر خلاف چاو چینی، که کاغذ آن از برگ توت تهیه می‌شده (مارکوپولو، ج ۱، ص ۴۲۳)، ظاهراً چاو ایرانی از کاغذ معمولی بوده است، چنان که در شیراز، بر اثر انتشار چاو، کاغذ برای نوشتن کمیاب شده بود (وصاف الحضرة، ص ۲۷۴)

با آن که وصاف الحضرة (ص ۲۷۲) از تأسیس چاوخانه در ممالک عراق عرب و عجم، دیاربکر، ربیعه، موصل، میافارقین،

از چین، پول کاغذی در ایران رواج یافت. واژه «چاو» از واژه مغولی میانه و چینی Chao گرفته شده است.^۵ در چین در زمان سلسله‌های سونگ، و یوان و در دوره حکومت قویلیای قآن (۶۵۸-۶۹۳)، چاو رواج داشت.^۶ در ایران، در ۶۹۳، در پی کمبود نقدینه در خزانه که عمدتاً بر اثر ولخرجی‌های خان و درباریان بروز کرده بود، گیخاتوخان پس از مشاوره با پولاد چنگ‌سانگ سفیر خان بزرگ در تبریز، و نیز به توصیه عزالدین مظفر بن عمید مشاور صدر جهان زنجانی (وزیر گیخاتو)، دستور داد، به جای درهم و دینار، بر اساس چاو چینی پول کاغذی منتشر کنند.^۷ چاوخانه‌ای در تبریز فراهم آمد و نخستین بار در ۱۹ شوال ۶۹۳ در این شهر، چاو در میان مردم منتشر شد؛^۸ اما به سبب ناآشنایی مردم و عدم اطمینان از پشتوانه مالی چاو، و نیز سودجویی بازرگانان، از این پول جدید استقبال نشد. در تبریز، یک هفته مردم آن را به کار بردند؛ اما به سرعت به معاملات پنهانی به روش سابق پرداختند و سرانجام از شهر مهاجرت کردند (همان، ج ۲، ص ۱۱۹۸؛ ابن فوطی، ص ۲۲۶). در شیراز نیز پنجاه هزار دینار صرف تهیه چاو شد (وصاف الحضرة، ص ۲۷۴) که از جزئیات آن بی‌خبریم. در بغداد نیز مردم حاضر به استفاده از چاو نشدند (ابن فوطی، همان‌جا). این مخالفت‌های اجتماعی تا آن جا پیش رفت که اشعار بسیاری در هجو و استهزای استفاده از چاو سروده شد (ابن عربی، ص ۳۶۹). گفتنی است مارکوپولو که در همین زمان در تبریز حضور داشته، اشاره‌ای به این ماجرا نکرده است.

تاکنون هیچ نمونه‌ای از چاو ایرانی - ایلخانی یافته نشده، اما وصاف الحضرة (همان‌جا، ص ۲۷۲) آن را چنین وصف کرده است:

صورت چاو بدین منوال بود پیراهن سطح کاغذ پاره مربع مستطیل چند کلمه به خط خطائی که محض خطا این بود نوشته و بر بالاء آن از دو طرف لا اله الا الله مُحَمَّد رَسول الله سکه سبیکه نقد و واسطه فراید عقد و طغرا صحیفه منشور و متمم تمام آن سخور ساخته و فروتر از آن ایرینجین تورچی تحریر کرده و در میانه دائره کشیده

5 - Doerfer, 1: 304

۶ اقبال آشتیانی، صص ۶۸ - ۶۹ جعفری مذهب ۱۳۸۱. جعفری مذهب ۱۳۸۶. جعفری مذهب، و لو هوا ۱۳۸۶.
۷ رشیدالدین فضل‌الله، ج ۲، صص ۱۱۹۷ - ۱۱۹۸.
۸ همان‌جا.

کتابنامه:

- ابن العبري، ۱۹۸۶، تاريخ الزمان، نقله الى العربية اسحاق أرملة، بيروت.
- ابن الفوطي، ۱۴۰۷/۱۹۸۶، حوادث الجامعة و التجارب النافعة في المائة السابعة، بيروت.
- ابوشامه، عبدالرحمان بن اسماعيل مقدسي، ۱۲۸۷-۱۲۸۸/۱۸۷۰-۱۸۷۱، كتاب الروضتين في اخبار الدولتين، چاپ ابوالسعود، قاهره، چاپ افست بيروت [بی تا].
- عباس اقبال آشتیانی، ۱۳۲۷، «سابقه نشر اسکناس در ممالک شرقی»، یادگار، سال ۵، ش ۱ و ۲ (شهریور-مهر).
- جعفری مذهب، محسن، پاییز ۱۳۸۱، «تاریخچه پول کاغذی در شرق»، رشد آموزش تاریخ، شماره ۱۰.
- جعفری مذهب، محسن، ۱۳۸۶، «چاو»، دانشنامه جهان اسلام، جلد ۱۱.
- جعفری مذهب، محسن و لو هوا، ۱۳۸۶، «پول کاغذی در دوره مغولان چین»، فصلنامه بررسی های نوین تاریخی، سال سوم، شماره ۳، بهار.
- فضل الله همدانی، رشیدالدین، ۱۳۷۳، جامع التواریخ، تصحیح محمد روشن و مصطفی موسوی، تهران: البرز.
- و صاف الحضرة، عبدالله بن فضل الله، ۱۲۶۹، تاریخ و صاف، چاپ سنگی بمبئی.
- Gerhard Doerfer, *Turkische und mongolische elemente im Neupersischen*, Wiesbaden 1975-1963.
- Karl Jahn/ "Čao"/ *EI2*
- Peter Jackson, "ČĀV", *EIr*.

آذربایجان، خراسان، کرمان و شیراز سخن گفته است، اما گمان نمی رود که چاو به صورت سراسری در تمام ایالات انتشار یافته باشد، زیرا در اوایل ۶۹۴ هجری هنوز به خراسان نرسیده بوده است (رشیدالدین فضل الله، ج ۲، ص ۱۲۴۴).

انحصار معامله با چاو، به سبب مخالفت های بازرگانان، دیری نپایید و سرانجام گیخاتوخان پس از دو ماه، دستور انحصار معامله با چاو را لغو کرد (ابن عبری، صص ۳۶۹-۳۷۰). آخرین خبر درباره چاو به ربیع الاول ۶۹۴ برمی گردد که غازان در مسیر لشکرکشی برای جنگ با بایدو، در سمنان با محموله چاو و آلات آن، از کاغذ و آل تمغا و غیره، مواجه شد و با این بهانه که در مازندران و اطراف آن، به سبب نمناکی هوا، کاغذ دوامی نخواهد داشت، دستور داد تا تمام محموله را بسوزانند (رشیدالدین فضل الله، همان جا). از این روایت می توان نتیجه گرفت که قالب های چاپ چاو، احتمالاً چوبی بوده است.

با آن که به نظر می رسد انتشار چاو نخستین تلاش مسلمانان برای رواج پول کاغذی بوده، اما در گزارش هایی که از زمان ملک عادل ایوبی (حک: ۵۹۶-۶۱۵) در دست است از کاغذهایی سخن رفته که هر ۶۰ یا ۶۷ برگ آن ها یک دینار ارزش داشته است (ابوشامه، ج ۱، ص ۱۴).

لذا از نگاه من، چاو کهن ترین ماده چاپی فارسی و متن زیر کهن ترین متن فارسی چاپی است^۹:

پادشاه جهان در تاریخ سنه ثلث و تسعین و ستمائه، این چاو مبارک را در ممالک روانه گردانید، تغییر و تبدیل کننده را با زن و فرزند به یاسا رسانده، مال او را جهت دیوان بردارند.

۹. هر چند شواهدی قدیم تر از آن هم وجود دارد.

